

UDK 101.(09)

Mansurbek AYTBAYEV,
Toshkent davlat agrar universiteti dotsenti, PhD

TDT rU.f.f.d. prof. J.S.Ramatov taqrizi asosida

PHILOSOPHICAL OF MAHMUD ZAMAKHSHARI BY EASTERN AND WESTERN SCHOLARS- RESEARCH OF MORAL HERITAGE

Annotation

This article analyzes scientific approaches to Mahmoud al-Zamakhshari's scientific legacy, which has been the center of attention of Eastern and Western researchers for centuries, especially his philosophical, religious, spiritual and socio-ethical views.

Key words: Islam, Hanafiya, ijthod, interpretation, islamic law, moral education, morality, knowledge, faith, reason, goodness, humanity, knowledge, truth, existence.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ МАХМУДА ЗАМАХШАРИ ВОСТОЧНЫМИ И ЗАПАДНЫМИ УЧЕНЫМИ- ИЗУЧЕНИЕ МОРАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются научные подходы к научному наследию Махмуда аз-Замахшари, находившемуся в центре внимания исследователей Востока и Запада на протяжении веков, особенно к его философским, религиозным, духовным и социально-этическим воззрениям.

Ключевые слова: Ислам, Ханафия, иджтихад, толкование, исламское право, нравственное воспитание, мораль, знание, вера, разум, добро, человечность, знание, истина, существование.

SHARQ VA G‘ARB OLIMLARI TOMONIDAN MAHMUD ZAMAXSHARIYNING FALSAFIY-AXLOQIY MEROSINING TADQIQ ETILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada asrlar davomida Sharq va G‘arb tadqiqotchilarining diqqat markazida bo‘lgan Mahmud az-Zamakhshariy ilmiy merosi, xususan uning falsafiy, diniy, ma‘naviy va itimoiy-axloqiy qarashlariga nisbatan ilmiy yondashuvlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zi: Islom, hanafiya, ijthod, tafsir, fiqh, mo‘tala, ruhiy tarbiya, axloq, bilim, iymon, aql, yaxshilik, insonparvarlik, ilm, haqiqat, borliq.

Kirish. O‘rta asrlar islom madaniyati va falsafasi o‘z davrida butun dunyoga miqyosida yuqori ahamiyatga ega bo‘lib, hozirgi kunda ham insoniyat manfaati uchun xizmat qilishda davom etmoqda. Islom madaniyatining gullab-yashnashi o‘rta asrlar islom falsafasining al-Kindiy, al-Forobiy, Ibn Sino, G‘azzoliy, Ibn Rushd, Az-Zamakhshariy kabi buyuk namoyondalarini dunyoga keltirdi. Eng muhimi, islom Sharq faylasuflarining buyuk ma‘naviy merosini keyingi avlodga yetkaza oldi. Shu jumladan, o‘zbek xalqining faxrli farandi az-Zamakhshariy o‘zining yorqin diniy-falsafiy ta‘limotini yaratish orqali inson dunyoqarashi, islom dinining ulkan ratsional salohiyatini butun dunyoga namoyon qildi.

Butun Sharq va G‘arb olimlari Zamakhshariy dahosini yuksak va hurmat bilan “Ustoz ul-arab va-l-ajam”, “Faxri Xorazm”, “Ustoz ud-dunyo” kabi nomlar bilan ulug‘laydilar. “Zamakhshariyning “Kashshof” tafsirida va “Ruusul-masail” asarida Abu Hanifa va uning shogirdlari qarashlariga ustuvor maqom berilgan. Allomaga ustozlik qilgan faqihlar va uning shogirdlari asosan hanafiylikka mansub bo‘lgan. Mahmud Zamakhshariyning o‘zi hanafiy mazhabida ekanidan faxrlangan. Qomuslarda Mahmud Zamakhshariy hanafiy mazhabi faqihlari qatorida zikr etilgan. Bunga Al-Qurashiyning (1297-1373) “Al-Javahir al-muziya fi tabaqot al-hanafiya”, Ibn Qutlug‘bekaning (1399-1474) “Tojut-tarajim fi tabaqot al-hanafiya” va Yofi‘yning “Mir‘ot al-janon” kabi asarlarini misol sifatida keltirish mumkin [1]. Hanafiylikning mashhur namoyondalaridan biri Abdulhay Laknaviy (1848-1886) “Zamakhshariyning hanafiy mazhabining ulug‘ faqihlaridandir” deb ta‘kidlaydi [3]. “Shazarot az-zahab fi axbar man zahab” nomli tarixiy manbada esa alloma mazkur mazhabning peshvolaridan ekanligi zikr etiladi [4]. Mahmud Zamakhshariy asarlarini tadqiq etishda samarali faoliyat olib borib, alloma qalamiga mansub “Ad-dur ad-dair”, “Risala fiy kalima ash-shahada”, “Al-qistos al-mustaqim fiy ilm al-aruz”, “Al-qasida al-ba‘uziyya”, “Al-mufrad val-muallaf fin-nahv”, “Al-mufrad val-murakkab fil-arabiya” kabi asarlarini nashr etgan iroqlik olim

doktor Bahiyja Boqir al-Hasaniy Zamakhshariyning “Al-muhojot bil-masail an-nahviya” asariga yozgan so‘zboshisida allomaning fiqhda hanafiy mazhabiga mansub bo‘lganini qayd etgan” [14] Manbalarda keltirilgan ma‘lumotlardan ayon bo‘ladiki, Zamakhshariyning hanafiy mazhabiga mansub ekanligi ishonchli manbalarda qayd etilgan bo‘lsa ham, uning asarlarida uchraydigan g‘oyaviy xilma-xillik, diniy interpretatsiya qilish usullarining keng qamrovliligi mutafakkirning o‘z davridagi boshqa mazhab yo‘nalishlaridan ham xabardor bo‘lganligi, ularning vakillari bilan munosabat qilganligidan dalolat beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mutafakkirning ilmiy merosiga qaratilgan tadqiqotlar ko‘lami shu qadar kengki, “Mahmud Zamakhshariyning hayoti va ilmiy merosi asrlar davomida Sharq va G‘arb tadqiqotchilarining diqqat markazida bo‘lgan. Zamakhshariyning hayoti va ilmiy faoliyati haqidagi ko‘plab muarrixlar xususan, Sam‘oniy, Yoqut Hamaviy, Ibn Xallikon, Ibn Qutlug‘o, Jaloluddin Suyuti, Toshko‘prilzoda, Hoji Xalifa Chalabiy, Abdulhay Laknaviy, Zirikliy kabi olimlar o‘z asarlarida qimmatli ma‘lumotlar qoldirganlar” [5]. Agar islom falsafasi tarixiga nazar tashlasak, az-Zamakhshariyning ma‘naviy olami naqadar yuksak bo‘lganini ko‘ramiz. Falsafada az-Zamakhshariy ijthod darajasiga ko‘tarilgan, shuning uchun u nafaqat tafsir, fiqh, mo‘tala kabi ta‘limotlarga nisbatan o‘z qarashlarini bayon eta olgan, balki ushbu masalalar yuzasidan tegishli qarorlar ham qabul qilgan bo‘lib, bu az-Zamakhshariy ichki ma‘naviy olamining islom falsafasi tarixidagi o‘rni va mavqei namoyon qiladi. Turli diniy fan sohalarida o‘zining teran fikrlari bilan mashhur bo‘lgan boshqa zamondosh islom faylasuflarini az-Zamakhshariy bilan solishtiradigan bo‘lsak, o‘rta asr tarixchilari va olimlari az-Zamakhshariyning falsafa tarixidagi mavqei ularnikidan ancha yuqori ekanligini bir necha bor tasdiqlashgan. Shu boisdan ham “G‘arb olimlaridan Yozef Fon Hammer, Geynrix Leberext Flaycher, Gustav Vayl, Barbiyer de Meynard, Brokelman, Gibb, Krachkovskiy, Belkin va boshqalar Zamakhshariy shaxsiyati va asarlari bilan jiddiy qiziqqanlar. Mahmud Zamakhshariy tafsir,

hadis, fiqh, nahv, balog'at va fasohat, badi' va bayon, ruhiy tarbiya va axloq, adabiyot va she'riyat sohasida kelajak avlod uchun buyuk ma'naviy meros qoldirgan olimlardan sanaladi" H.O'zalning qayd etishiga ko'ra, Zamaxshariy turk, fors, xorazmiy va arab tillarini yaxshi bilgan. Shunga qaramay, Makkada istiqomat qilgan vaqtlarida Arabiston yarim orolining ba'zi joylarini va Yaman shaharlarini ziyorat qilib, arab tilini yanada mustahkamladi, ayniqsa, uning yozgan asarlarida, she'rlarida tilni puxta egallaganligi g'azal va maqtovlarda yaqqol ko'rinadi [6]. Zamaxshariyning ilmiy merosi u yashagan davrdan tortib, hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmaganligining asosiy sababi shuki, mutafakkir o'z fikrlarini mantiqiy tahlillar asosida isbotlab bergan. Har bir tushuncha haqida so'z yuritir ekan, uning ham diniy nuqtayi nazardan, ham mantiqiy nuqtayi nazardan mohiyatini ochib berishga harakat qilgan. Shu sababli, u ba'zan u bilan bir davrda yashagan olimlarning tanqidiga ham uchragan.

Az-Zamaxshariyning g'oyaviy muxoliflari qarashlariga munosabatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning ratsional tafakkur saviyasi va intellektual madaniyati yuksak ekanligi ayon bo'ladi. Bu mezonning mohiyatini az-Zamaxshariyning o'z falsafasidan izlash kerak. Az-Zamaxshariy fikricha, faylasuf bo'lishning birinchi talabi qalb sofligi, vijdon pokligi, insonga, o'z xalqiga bo'lgan sof muhabbat, ilm-fanga ishtiyoq va sadoqatdir. Az-Zamaxshariy bu shart bajarilmasa, inson hikmat ilmini nafaqat o'rgana olmaydi, balki boshqalarga ham o'rgata olmaydi, deb ta'kidlaydi [7]. Falsafa maxsus qonunlar va dalillarga asoslanadi, din esa bunday guvohlik va dalillarni birlamchi manbalar asosida izohlash va tartibga solishga asoslanadi. Az-Zamaxshariy yuqoridagilarni umumlashtirib, falsafaning diniy g'oyalarga nisbatan muhimroq ratsional yondashuv mahsuli ekanligini alohida qayd etadi. Az-Zamaxshariy birinchilardan bo'lib, bu hayotda falsafa va din o'rtasida hech qanday ziddiyat ko'rmaganligini ta'kidlaydi. Uning asosiy maqsadi falsafa va diniy uyg'unlashtirishdan iborat bo'lgan. Shu bois, o'z asarlarida ham din, ham falsafaning markazida turuvchi borliq, axloq va voqelikning tabiati haqidagi asosiy masalalarga e'tibor qaratgan. U inson bilimlarining tabiati, kelib chiqishi va chegaralarini bilim, vahiy, imon va ruhiy tajriba orqali sodir bo'lishini dalillar orqali isbotlashga harakat qilgan. Bunda u mu'taziliya an'analariga asoslanib, o'z asarlarida mazkur yo'nalishning asosiy g'oyalari kiritishga harakat qilgan.

Az-Zamaxshariy o'z ilmiy xulosalarini bayon qilish va muxoliflarining qarashlarini rad etishda ham diniy asosga ega maqolalarga, ham mantiqqa asoslangan ilmiy fikrlarga to'xtalib, urf-odatlar, tilshunoslik, jamiyatshunoslik, tarix kabi turli fanlarga oid dalillarga urg'u bergan. Shunday qilib, u musulmonlar o'rtasidagi tavihd, imon, imomat (rahbarlik) kabi munozarali masalalarni ko'rib chiqqan va o'z xulosalarini bir tomondan diniy maqolalarga, ikkinchi tomondan esa ilmiy dalillarga asoslangan mantiq orqali ifodalagan. U o'z raqiblarining qarashlarini marosim, ijtimoiy va tarixiy dalillar bilan rad eta olgan. Masalan, uning fikricha, Allohning yagonaligining eng katta isboti mantiqqa (aql)ga asoslanadi. Az-Zamaxshariy bu orqali o'z davri musulmonlarining turli e'tiqod va qarashlariga, boshqa din va falsafalarga oid turli fikrlarga din va ilm prizmasidan kelib chiqib javob berishga harakat qilgan. Bundan yaqqol ko'rinishimiz mumkinki, Az-Zamaxshariy har doim ham o'z muxoliflarini dalillar bilan qo'rqitishni, ularni rad etishni afzal ko'rmagan, balki asossiz safsatalarni, demagogiya va shunga o'xshash qarashlarni tatbiq etishni xush ko'rmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Az-Zamaxshariyning fikricha, Alloh taolo insonga solih bo'lib qolish va o'zini har tomonlama rivojlantirish uchun ikki yo'l ko'rsatgan bo'lib, ularning biri ilm, ikkinchisi din (vahiy). Ular insonni bir yo'lga, bir maqsad sari yetaklovchi ikki vositadir. Demak, ilm va din bir-biriga zid emas, ular to'g'ri va o'rinli qabul qilinsa, insonga to'g'ri ma'lumot beradi va haqiqatga boshlaydi. Mutafakkirning ta'kidlashicha, oxirat holati, farishtalar olami kabi g'arb metafizika bilan bog'liq masalalarni faqat aql bilan bilib, anglab bo'lmaydi, bular faqat vahiy orqali ma'lum bo'lgan masalalardir. Chunki inson aqlining maydoni chegaralangan bo'lib, u ijtimoiy dunyo va tabiat qonunlari haqida ma'lum darajada bilimga ega bo'lishi mumkin. Inson aqliga sig'maydigan g'ayb olamiga kelsak, u haqidagi

ma'lumotlar insonga faqat vahiy orqali yetib boradi. Shuning uchun ham Az-Zamaxshariy ilmga asoslangan yondashuv orqali, diniy yaxshiroq va to'g'ri tushunish hamda tahlil qilish uchun, eng avvalo, aqlga murojaat qilgan. Chunki, uning fikricha, aql va tafakkur bilangina hayotdagi har qanday masalada to'g'ri qaror qabul qilish va samarali natijaga erishish mumkin. Turli xil ranglarni farqlash uchun hushyor ko'zdan, turli tovushlarni farqlash uchun juda kuchli eshitish qobiliyatidan foydalanish zarur bo'lganidek, turli fikrlarning qaysi biri to'g'ri, qaysi biri noto'g'ri ekanligini aniqlash uchun ham sog'lom fikrga ehtiyoj bor.

Az-Zamaxshariyning ijtimoiy-axloqiy, ma'naviy dunyoqarashiga kelsak, u axloqni birinchi navbatda ezgulik va yomonlikni farqlash imkonini beruvchi soha deb hisoblagan. Shuning uchun uning axloq borasidagi tushunchalarida ezgulik va yaxshilik kategoriyasi markaziy o'rinni egallaydi. Shuningdek, az-Zamaxshariy aql va ilmning oliy qadriyati ekanligi, odamlarning maqsadga erishishini ularning o'ziga bog'liqligi, inson o'zini doimo ma'naviy-axloqiy jihatdan yuksaltirishi, haqiqatni, tevarakatofrdagi olamni bilish bilangina kamolotga erishishini ta'kidlaydi [15]. Olimning axloqiy fikrlarida chuqur insonparvarlik ruhi sezilib turadi, u inson tabiatning eng yuksak cho'qqisi, butun qalb egasi ekanligini, shuning uchun ham uni e'zozlash zarurligini anglagan. Az-Zamaxshariyning axloqiy qarashlari bilim, ezgulik va qalb go'zalligining o'zaro birligi, uyg'unligiga asoslanadi.

Bundan tashqari mutafakkirning Makkaga safari davrida yozilgan, 100 ta maqoladan (fasldan) iborat pandnoma, nasihatnoma shaklida yaratilgan "Nasoihu-s-sig'ar" ("Kichiklarga nasihatlar") asari tilining sofligi, qisqa va lo'ndalig, ta'sir kuchi bilan ahamiyatga egadir. Bu borada professor Z.Islomov shunday deydi: "Muallif arab adabiy tilining tengsiz bilimdoni sifatida asarda badiiy tasvir vositalari hamda san'atlaridan juda keng foydalangan. Pandnoma, nasihatnoma sifatida yuzaga kelgan ushbu asarda o'z davrining ijobiy jihatlari ulug'lanib, ijtimoiy hayotdagi salbiy illatlar qoralanadi, ularning oldini olish yo'llari ko'rsatiladi, maslahatlar beriladi. Asar o'z davrida qanchalar ahamiyat kasb etgan bo'lsa, hozirda ham ahamiyati kamaygan emas. U ayniqsa o'sib kelayotgan yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga ega" [14]. Misrlilik tadqiqotchi Mustaf o-Soviy al-Juvayniy Zamaxshariyning "Al-Kashshof" asari ustida chuqur ilmiy tadqiqot olib borib, allomaning aqlga bo'lgan munosabatini shunday ta'riflaydi: "Aql – Zamaxshariyning tafsir qilish uslub, u bilan nasslarga (Qur'on va hadislar) jilov beradi. U Qur'on ma'nolarining zohiriga (toshiga) qanoat qilmaydi" [16]. Az-Zamaxshariyning o'z davrida naqadar hurmatga ega ekanligini shundan ham bilsa bo'ladi, "Nasabnoma" muallifi as-Sam'oniy u bilan uchrasha olmaganini afsuslanib xotirlaydi: "Mening zamonimda az-Zamaxshariy Marvga kelgandi. Ammo uni ko'rish va undan iqtibos olish menga nasib etmadi" [17]. Bundan tashqari as-Sam'oniy o'z kitobida az-Zamaxshariyga keng o'rin ajratib, uning kitoblaridan o'n to'qqiztasining nomini keltiradi va az-Zamaxshariyga berilgan faxriy unvonlarni sanab o'tadi. Bulardan ma'lum bo'ladi, alloma az-Zamaxshariy o'z davri olimlari ichida beqiyos hurmat-ehtiroimga ega bo'lgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa tarzida ta'kidlash joizki, birinchidan, az-Zamaxshariy iymonga oid ba'zi masalalarni isbotlashda tarixga, hikmatlarga ham murojaat qilgan bo'lib, olamning yaratuvchisi yagona ekanligini, uning hamrohi va o'xshashi yo'qligini bayon qilganda oyat va hadislardan tashqari, tarixiy faktlarni ham keltirgan. Ikkinchidan, Az-Zamaxshariy o'z fikrini isbotlashda so'zlarning lisoniy ma'nosiga ham alohida e'tibor qaratgan. Jumladan, u dindagi "iymon" so'zi qalbnig tasdigi ekanligini ta'kidlagan va bu fikrni qo'llab-quvvatlash uchun "iymon" so'zining lug'atdagi lisoniy ma'nosini ham keltirgan. Az-Zamaxshariy oqilona fikrlash beshta asosiy sezgi orqali olingan ma'lumotlarni oqilona tahlil qilish natijasida vujudga keladi degan fikrni ilgari suradi. Ya'ni oqilona fikrlash – semantika, tilshunoslik, sotsiologiya, tarix, urf-odatlar, marosimlar va inson hayotining boshqa muhim sohalariga murojaat qilish orqali olingan asosli ma'lumotlarni izohlash va shakllantirishdir. Shu tariqa az-Zamaxshariy o'z ilmiy xulosalarini asoslab berish va muxoliflarining fikrlarini inkor etishda Qur'on va hadislariga tayanibgina qolmay, balki mantiqiy va aqliy dalillar keltirish usullariga ham murojaat qilgan.

Uchinchidan, az-Zamaxshariy mu'taziliya mazhabi a'zosi bo'lsa-da, uning qaysi mu'taziliy mazhabiga mansubligi borasida ishonchli manbalar mavjud emas. O'sha davrda Xorazmda tarqalgan mu'taziliyaning har ikki mazhabi vakillari bilan aloqa qilgan bo'lsa-da, ular o'rtasidagi ziddiyatlarda tarafkashlikdan qochganligi sababli, u qaysi maktabga tegishli ekanligini haqida xulosa qilish imkonsiz.

To'rtinchidan, az-Zamaxshariy falsafa va diniy uyg'unlashtirishga harakat qilib, aql va ilmning oliy qadriyati ekanligi, odamlarning maqsadga erishishishi ularning o'ziga bog'liqligi, inson o'zini doimo ma'naviy-axloqiy jihatdan yuksaltirishi, haqiqatni, tevarak-atrofdagi olamni bilish bilangina kamolotga erishishini ta'kidlaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ал-Қураший Абу Муҳаммад Абдул-Қодир ибн Абил-Вафа Муҳаммад ибн Муҳаммад Мисрий. ал-Жавахир ал-Музийя фий табақотил-ханафийа: 2-жилд. – Ҳайдарабад. 1910, – Б. 493.
2. Ибн Кутлугбека, Тожут-таражим фий табақотил-ханафия, – Қоҳира. 2001, – Б. 493.
3. Лакнавий Муҳаммад Абдул- Ҳайй ал-Ҳиндий. ал-Фавоидил-бахийа фий таражим ал-ханафийа: 2-жилд. – Қоҳира. 1902. – Б. 210.
4. Shazarot uz-Zahab fi Axbari Man Zahab – Ibn ul-Imad al-Hanbaliy – Bayrut, Dar Ibn Kasir, 1986-yil – 1-nashr 2/407
5. Бабаназаров И.М. Махмуд Замахшарийнинг маънавий меросига муносабат ёхуд “Атвоқуз заҳаб”ни ўрганган ғарблик олим// ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES VOLUME 2 | ISSUE 5 | 2021. ISSN: 2181-1385 Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. –Б.459.
6. Н.О'zel. ZEMAŇŞERİ VE NAHİV İLMİNDEKİ YERİ, Route Educational and Social Science Journal, Volume 2(4), October 2015.
7. Rustamov A. Mahmud Zamaxshariy. –Т.: Fan, 1971. В: 10-12
8. Ибн Халликон. Вафояту-л-аъян. - Қоҳира: Дару-с-сақофа, 1978. ж. 2 308 б.
9. Lane A.J. You can't tell a book by its author: A study of Mu'tazilite theology in al-Zamakhsharī's (d. 538/1144) Kashshāf. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 2012;75(1):47-86. doi:10.1017/S0041977X11000358
10. Закуев А.К., Философия ан-Наззама, Баку, 1961
11. Махмуд Замахшарий. Атвоқуз-з-заҳаб. Қўлёзма.-ЎзРФАШИ №4877. -В. 68. Mahmud Zamaxshariy “Atvoquz zahab fil mavoiz val xutob”. – Qohira. 2006.
12. Исломов З. «АТВОҚУЗ-З-ЗАҲАБ» анъанасидаги асарларнинг ислом манбашунослигидаги ўрни.
13. <https://e-tarix.uz/milliyat-insholari/qolyozmalar/1010-maqola.html>
14. <https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/az-zamaxshariy-nozik-iboralar-hikmatlar.html>
15. Togan Z. V. Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab (Khorezm translation “Muqaddamatu-l adab”), Istanbul, 1951, 6
16. Mustafay as-Soviy al-Juvayniy. Manhaju az-Zamaxshariy fi tafir al Qur'an va bayani i'jazih. Dor al Maorif. Misr. –В. 275.
17. Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). – «Бухоро» нашриёти, 2003. 131 б. 1984.